

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
Средняя общеобразовательная школа
села Владимировка Тандинского кожууна

РАССМОТРЕНО

Руководитель МО
основных предметов



Доржу М.О.

Протокол №1 от «30» 08
2023 г.

СОГЛАСОВАНО

Заместитель директора
по УВР



Санчат А.А.

Протокол №1 от «31» 08
2023 г.

УТВЕРЖДЕНО

Директор школы



Чамбал А.К.

Приказ №1 от «01» 09

2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА

Внеурочное занятие: Улусчу ужурлар

Класс: 1-6

Уровень обучения

базовый

Учебный год: 2023 – 2024

Учитель (ФИО): Шунга Надежда Шолбановна

Составитель программы:

Шунга Н.Ш.

подпись

Владимировка – 2023г.

«УЛУСЧУ УЖУРЛАР» ДЕП ШЕНЕЛДЕЛИГ ӨӨРЕДИЛГЕ

ЭРТЕМИНИҢ 1–6 КЛАССТАРГА

ЧИЖЕК ПРОГРАММАЗЫ (I вариант)

Тайылбыр бижик

1-ден 6 класстарга чедир сүмелеп турар «Улусчу ужурлар» деп чижек программаның кол сорулгалары мындыг:

1) тыва уругларны бодунуң чонунуң депшилгелиг үзел-бодалдарынга, ужурларынга, чаңчылдарынга дүүштүр өстүрер, кижизидер;

2) башкыларның, ада-иениң, өөреникчилерниң дузазы-биле улусчу педагогикага хамаарышкан материалдарны чыыр, шинчилээр, сайгарар, шенелде ажилдарын чорудар, амыдыралга ажыглаар.

Бистиң бо сүмелеп турар программавыс тыва болгаш өске-даа Төп Азия улузунуң 12 (60) чыл эргилделиг календарынга болгаш улусчу педагогиканың мөзү-бүдүш талазы-биле эрте кижизидилге принципинге даянган. Азы өскээр чугаалаарга, уруглар кижизидилгези иезиниң иштинге тыптып келген үезинден 12 харга чедир (эрги сан-биле) өөнге, ада-иениң холунга, улуг улустуң хайгааралынга эртер дээрзин барымдаага ап турар. «Кижидилге болуру чажындан, аът болуру кунундан» деп үлегер домак улусчу кижизидилге башкыларының кол даяныр угланышкыны болур. Эрте кижизидилге принципиниң дугайында чугаалап тургаш, аңаа бадыткал кылдыр дараазында чижектерни киридвис:

– «ийи айлыг уруг иезин таныыр, алды айлыг уруг адазын таныыр»: бодунуң эң чоок кижилерин өске кижилерден ылгап билири;

– 3 харлыг уруг боду хуу өнчүлүг, ону дээш сагыш човаар, хайгаараар хүлээлгелиг; бодунуң чүгле кады төрөөн эвес, а хан төрөөннерин билир, оларны хүндүлээр;

– 5–6 харлыг уруг бичии дунмаларын алып, аргалаар, анай-хураган бажы дозар, өгнүң үүрмек ажылын кылчыр;

– 9–10 харлыг уруг анай-хураган кадарар, хөнээр дээш о.ы.;

– 10–12 харлыг уруг ёзулуг кадарчы, малчын, аңчы, саанчы апарган, ада-иезиниң салгал дамчып келген мергежили (сиилбикчи, ус-дарган, шевер дээш оон-даа өске) шингээди алган болур;

– 12–13 харлапкан уруглар «кижи болуп», чоннуң сагыыр ужурларын, хоойлуларын, чаңчылдарын дөгerezин улуг улус дамчыштыр шингээди алган, оларны амыдыралга боттары боттандырып эгелей бээр. Бир эвес 12–13 харлыг кижидилге эпчок чүве кылып, үнген-кирген чонунга, эрткен-дүшкен улуска «бак карак» болупкан болза, ону «сөөгү бак» деп чемелээр.

Ол дээрге «бо таварылгада сен буруулуг эвес, а сени кижизиткен ада-иенниң, төрелдериңниң багы ол-дур» дээни ол болур. Ынчангаш, «төрөл бакта чон ырак» деп мерген домактың ужур-утказы-даа ол.

60 чыл эргилделиг улусчу календарьның хоойлузу-биле кижиге амытанни Октаргай он ийи чыл болгаш-ла мөзү-шынар болгаш күш-шыдал деңгелиниң аайы-биле шылгап турар: «Октаргайның кара согуну 12 харлыында кижиниң дискээниң караандан, 24 харлыында хининден, 36-зында өзүндөн, 48-тиинде чүрээндөн, 60 харлыында бажының мээзинден эртер». Ынчангаш, улуг кижилер чаш кижини иезиниң хырын иштинге боттанган үезинден эгелеп 12 харга чедир кижизидип, оларны «бут кырынга тургузуп», «дөңмек болуп», дискектерин «каракталдырып» келгеннер.

Эге класстарга бердинип турар улусчу болгаш амгы үениң ужурлары «Бистиң өг-бүлевис» (1 кл.), «Чаңчылдың чаражы» (2 кл.), «Кижиге болгаш бойдус» (3 кл.), «Кижиге эш херек» (4 кл.) деп кезектерден тургустунган. Эге класстарга чылда 34 шак берген. Ниити шактың санынче экскурсиялар, оюннар, мөөрейлер, ужуражылгалар шактары база кирген. Эге класстарга «Ниити билиглер» болгаш «Эртемнер харылзаазы» бердинген.

5-6 класстарның программасы 27 чижек темалардан тургустунган. Шактар 5-ки класстың теория кичээлдеринге – 22, практиктиг кичээлдерге – 40, а 6-гы класска теория кичээлдеринге – 26, практиктиг кичээлдерге – 35 кылдыр хувааттынган. Кайы-даа класстарга алды-алды шактарны улусчу байырлалдар эрттиреринге аңгылаан.

Практиктиг кичээлдерге улусу педагогиканың аңгы-аңгы аргаларын чөптүг ажыглап тургаш (Г. Н. Волковтуң «Он чүүлүн көр»), янзы-бүрү чогаадыкчы ужуражылгаларны, аян-чорук, көргүзүг-шиңгээдилге, аас чогаал кичээлдерин, экспедицияларны, походтарны, философчу хостуг чугааларны эрттирерин сүмелеп турар.

Программаның темаларын, шактарын чижеглеп берген, ону башкы (школа) бодунуу-биле делгемчидип азы кыскаладып алыр эргелиг.

Программаның чедер-четпес талалары ажыл-иш үезинде билдинер, ынчангаш бо талазы-биле ажыктыг сүмелерни манап, идегеп турар бис.

1 КЛАСС

«БИСТИҢ ӨГ-БҮЛЕВИС» (33 шак)

Кирилде кичээл

Төрөөн чурт деп чүл?

«Оол адалыг, омак-сөөк чурттуг» (беседа). (1 шак)

Тема 1. Бистиң өг-бүлевис. Авазын, ачазын хүндүлээри. Угбаларын, дуңмаларын хүндүлээри. Акышкы-дуңмашкы улустарнын аразында хүндүлежип адажырынын ужурлары. (2 шак)

Тема 2. «Ада төрели алдын, ие төрели мөңгүн». Чоок төрел улус аразында харылзаа. Ачазының азы авазының төрелдерин хүндүлөп адаарынын ужурлары. Кижиниң кырган-авазы болгаш кырган-ачазы. Оларга тускай хамаарылга. (2 шак)

Тема 3. Өг – чурттаар чер. Малчыннар өглери. Өгге тыва кижиниң онзагай хамаарылгазы. Өг дугайында тоолдардан үзүндү, шүлүктөр, тывызыктар, ырлар.(3 шак)

Тема 4. Бистиң бажыңывыс. Бажың ажылы. Бажыңга мээң кылыр ажылдарым. (3 шак)

Тема 5. Аал (бажың) коданы. Аал (бажың) коданын арыг-силиг, эмге-сескелиг тургузары. Хүн бүрүде кылыр даштыкы ажылдар. (3 шак)

Тема 6. Мал-маган – тываларнын амыдыралынын дөзү. Бистиң өг-бүлевистиң мал-маганы. (3 шак)

Тема 7. Күш-ажылчы тоолдар, үлегер домактар, тывызыктар, ырлар (башкынын шилип алганы-биле). (3 шак)

Тема 8. Сайзана. «Малчыннар» деп сайзанактап ойнаары. (3 шак)

Тема 9. Эптиг, найыралдыг өг-бүле – эки амыдыралдын дөзү (түңнел кичээл). (1 шак)

Экскурсия: төрөөн чериниң чараш-каазын магададыр сорулга-биле арыгже, дагларже, хем кыдыынче селгүүстээри; тыва өгнү сонургаттырары, чамдык улусчу ужурларны шингээтирери. (5 шак)

Ужуражылга: улуг хүндүткелдиг өгбе, тоолчу, ыраажы, чазаныкчы, артист болгаш өске-даа улус-биле ужуражыры. (5 шак)

Ниити билиглер: омак-сөөк, өг-бүле, төрел улус.

Эртемнер харылзаазы: Төрээн чугаа. Чугаа сайзырадылгазы. Улустун аас чогаалы. Күш-ажыл кичээли. Бажың ажылы. Даштыкы ажылдар. Чурулга. Өг. Азырал амытаннар.

АЖЫГЛААРЫНГА СҮМЕЛЕП ТУРАР ЛИТЕРАТУРА:

1. Аксагалдай ашак. Кызыл, 1992, I т.
2. *Донгак В.* Аът (шүлүк) // Шын, 1990, февраль 10.
3. *Кенин-Лопсан М.Б.* Тыва чоннун бурунгу ужурлары. Кызыл, 1994.
4. Матпаадыр. Кызыл, 1991.
5. 7 докпак анай (тоол) // Шын, 1990, март 6.
6. *Салчак К.Б., Салчак Л.П.* Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези. Кызыл, 1984.
7. Тыва улустун тоолдары. Новосибирск, 1994.

2 КЛАСС

«ЧАҢЧЫЛДЫҢ ЧАРАЖЫ» (34 шак)

Кирилде кичээл

«Чанчылдың чаражы, кижиниң кедизи эки».
Улусчу ужурлар, чанчылдар деп чүл? (1 шак)

Тема 1. Бичии кижиниң өске өгже (бажыңче) кирерде сагыыр ужурлары (3 шак):

- мендилежири;
- өг (бажың) ээлериниң хар-назынын, дөргүл-төрелдиин, өңнүк-талазын барымдаалап хүндүлөп адаарының ужурлары;
- келген херээн кыска, тода дамчыдары;
- «силер», «сен», «буруулуг болдум» деп сөстөрниң ажыглалы;
- «четтирдим» деп сөстүн чөп ажыглалы;
- чугаа харылзаазының үезинде бодун алдынарының ужурлары.

Тема 2. Өгге (бажыңга) келген кижини (эжин, төрелин, кожазын, танывазы аалчыны...) хүлээп алырының ужурлары (5 шак):

- ыдын «хай»дээри;
- хаалганы ажыдып бээри;
- амыр-мендиге харыылаары;

- өгже (бажыңче) киир чалаары, аалчының тонун уштуп, азары;
- сандайже чалап олурткаш, шайладыры;
- келген кижиниң амыдырал-чуртталгазын, кадыын «кандыг тур силер?» деп айтылары;
- келген кижиниң херээн айтылары (боду ыыттаваан таварылгада), ону дыңнаары, аңаа чөпсүнери;
- келген кижиниң херээнге топтук, тода харыыны бээри;
- келген кижини үдээри.

Тема 3. Улуг улуска хамаарыштырган хүндүткел ужурлары (1 шак):

- ажыл-ижинге дузалажып бээри, мурнунче эрттирери дээш оон-даа ыңай.

Улуг улуска хамаарыштырган хоругларны сагырының ужурлары (1 шак):

- улуг улустуң (авазының, ачазының, кырган-ачазының, кырган-авазының, чок апарган кижилерниң) адын адавас ужурлар;
- улуг улустуң чугаазынга киришпес, шаптыктавас, чөрүшпес ужурлар;
- улуг улустуң мурнундан эртпес ужурлар.

Тема 4. Чажыг уругларның таныжып чугаалажырының ужурлары (3 шак):

- аттарын айтыржыры;
- чурттап турар черин айтыржыры, аңаа харыылаары;
- өг-бүлезиниң дугайында айтыржыры, аңаа харыылаары;
- бодунуң төрээн чериниң дугайында дыңнадыгны кылыры (турар чери, ажыл-агыйы, чурттакчыларның саны, каас, чараш черлер дээш оон-даа ыңай).

Тема 5. «Эш», «эжим», «өңнүк» деп сөстөрниң үнези. «Эжишкилер найыралы эртине даг тургузар». (1 шак)

Тема 6. Бистиң класстың уруглары. Кыс уругларның даштыкы хевири. Арыг-силиг, чараш кылдыр кеттинери. Холдарын ажаары. (3 шак)

Тема 7. Бистиң класстың оолдары. Оол уругнуң даштыкы хевири. Кыс уругларны хүндүлээри (эжикти ажыдып бээри, мурнунче эрттирери)

дээш оон-даа ынай). Оол кижиниң үш мөөрейи: ча адары, аът чарыштырары, хүрежири. (3 шак)

Тема 8. «Чаңчыл чарашта – чоргаар, кижии экиде – дыш» (түңнел кичээл). (2 шак).

Оюннар, мөөрейлер: «Аалчы келген» деп сайзанақтап ойнаары. «Таныжып алыылам» деп диалог-мөөрей. (4 шак)

Хүреш, ча адары (оолдар мөөрейи). (5 шак)

Ужуражылга: ада-иелер-биле ужуражылга. (2 шак)

Ниити билиглер: чаңчыл, ужур, амыр-менди, найырал, мөөрей.

Эртемнер харылзаазы: Тыва дыл. Чугаа культуразы. Чурулга. Чараш кижии.

АЖЫГЛААРЫНГА СҮМЕЛЕП ТУРАР ЛИТЕРАТУРА

1. *Арапчор А.* Эр салым. Кызыл, 1991.
2. Аксагалдай ашак (айыттыңан ном).
3. *Ватагин М.Г.* Тувинские народные сказки. – М.: «Наука», 1972.
4. *Барбышева Л.* Чүдек сөс. // Шын, 1989, август 9.
5. *Билен-оол М.* Чоннуң чаңчылы деп чүл? // Эне сөзү, 1994, февраль 4-10.
6. *Кенин-Лопсан М.Б.* (айыттыңан ном).
7. *Куулар Н.* Буянныг өг. // Шын, 1990, март 69.
8. *Ондар К.* Бяк сагыыр чүүлдер. // Шын, 1992, сентябрь 17.
9. *Салчак К.Б., Салчак Л.П.* (айыттыңан ном).
10. *Ооржак Н.* Хүрешти хүндүлөп... // Шын, 1992, июль 7.
11. *Самбуу И.* Тыва оюннар. Кызыл, 1994.

3 КЛАСС

«КИЖИ БОЛГАШ БОЙДУС» (34 шак)

Кирилде кичээл

Кижии болгаш бойдус.

Бойдуска тыва кижиниң онзагай хамаарылгазы

(1 шак)

Тема 1. Төрээн суурумнуң, кожуунумнуң чараш черлери. (2 шак)

Тема 2. Төрээн Тывамның чараш-каазы (Улуг-Хем, Таңды сыннары, Тожу, Саян даглары). (2 шак)

Тема 3. Тыва кижиниң ыяшка, үнүштерге хамаарыштырган сагыыр ужурлары (3 шак):

- ыяшты, үнүштү мактаан, диригжиткен йөрээлдер, ырлар, шүлүктөр;
- ыяш кезерде йөрээл, дилег;
- ыяшты кезип каапканда четтиргенин илереткен сөстөр.

Тема 4. Дириг амытаннарга тыва кижиниң хамаарылгазы. Өлүрери хоруглуг аңнар, куштар. Оолдуг дириг амытаннарга хамаарышкан ужурлар. «Кызыл дептерде» кирген дириг амытаннар. Куштар, аңнар дугайында тоолчургу чугаалар, ырлар, тывызыктар. (4 шак)

Тема 5. Чөөн чүк улузунуң календары. Чылдарның аттары, оларны тайылбырлаары. Чылдың аттарының дугайында төөгү болгаш тоолчургу чугаалар. Бодунуң болгаш өг-бүле кежигүннериниң чылдарының тодарадылгазы.

Тема 6. Хүн дуртунуң календары. Ону херек кырында чугаалап, тодарадып билири.(4 шак)

Тема 7. Хүн. Кижиниң амыдыралынга ооң ажык-дузазы. Хүнге тураскааткан йөрээлдер, алганыглар, ырлар, тывызыктар. (3 шак)

Тема 8. Ай, сылдыстар. Ай, сылдыстар дугайында тоолчургу чугаалар, йөрээлдер, тывызыктар. (3 шак)

Тема 9. «Бойдус камгалалы» (түңнел кичээл). (2 шак)

Экскурсия: төрөөн чериниң, Тываның каас-чараш болгаш үрегдеттинип турар черлеринче сорулгалыг аян-чоруктар. (4 шак)

Ужуражылгалар: аңчылар, хамнар, арга-арыг ажилдакчылары болгаш өске-даа кижилер-биле ужуражыр. (4 шак)

Ништи билиглер: төрөөн чурт, бойдус, чөөн чүк улузу, улусчу календарь, Кызыл дептер.

Эртемнер харылзаазы: Төрөөн чугаа. Улустуң аас чогаалы. Сан. Улусчу календарь. Ыры. Бойдус дугайында улусчу болгаш амгы үениң ырлары. Чурулга. Бойдус дугайында хостуг чурулга.

СҮМЕЛЕП ТУРАР ЛИТЕРАТУРА:

1. *Вайнштейн С. И.* Тувинцы-тоджинцы. – М., 1961.
2. *Кудажы К. К.* Хөнелер. Кызыл, 1982.

3. *Кенин-Лопсан М. Б.* (айыттырган ном).
4. *Салчак К. Б., Салчак Л. П.* (айыттырган ном).
5. *Сүрүң-оол С. С.* Тывалаар кускун. Кызыл, 1994.
6. *Потапов А. П.* Очерки народного быта тувинцев. – М., 1969.

4 К Л А С С

«КИЖИГЕ ЭШ ХЕРЕК» (34 шак)

К и и р и л д е к и ч э э л

Нация деп чүл? Делегейниң чоннары.
Делегейниң болгаш Россияның чурт чуруу-биле таныжылга.
(1 шак)

Тема 1. Бистин суурувуста (кожуунувуста, республикавыста) өске сөөк кижилер. Оларның амыдыралы, ажыл-ижи. (2 шак)

Тема 2. Кожа-хелбээ чоннар: алтайлар, моолдар, хакастар, буряттар, орустар. Аңгы-аңгы чоннарның күш-ажылчы тоолдары (башкының шилип алганы-биле). (4 шак)

Тема 3. Улустуң ырлары (4 шак):

- орус ырлар;
- моол ырлар;
- хакас ырлар;
- бурят ырлар;
- алтай ырлар.

Улусчу ырларның онзагай байдалдары.

Тема 4. Национал хептер (5 шак):

- тыва хеп;
- орус хеп;
- хакас хеп;
- бурят хеп.

Янзы-бүрү чоннарның хептериниң онзагай байдалдары: өңү, каасталгазы, угулгазы. Хептерде дөмейлешкек чүүлдер. Национал ойнаар-кыстар.

Тема 5. Улусчу байырлалдар (3 шак):

1) Тываларның, буряттарның, моолдарның, кыдаттарның болгаш өске-даа Чөөн чүк улустарының Чаа чыл байырлалы.

2) Орус чоннуң Рождество, Пасха, масленица байырлалдары.

3) Чамдык Азия чоннарының Сабантуй, Рамазан байырлалдары. Оларның ужур-утказы.

Тема 6. Бичии уруглар оюннары (3 шак):

- «Чылгычылар», «Алагатай» (тыва);
- салаага ойнаар оюннар (түрк чоннарның);
- жмурки, лаптуу (орус) дээш оон-даа ыңай.

Тема 7. Аңгы сөөк улус-биле таныжарының ужурлары (3 шак):

- адын айтырары;
- кайда чурттап турарын айтырары;
- кандыг омак-сөөктүүн айтырары;
- бодунуң дугайында (ады, хары, өг-бүлези, өөренип турар клазы, чурттап турар чери дээш оон-даа ыңай) чугаалаары;
- төрээн Тывазының дугайында дыңнадыг кылыры (сууру азы хоорайы, чурттакчыларының саны, ажыл-агыйы, культура төптери...).

Тема 8. Россия – хөй националдыг чурт (түңнел кичээл) (1 шак)

Оюннар: «Аалчы келген» деп сайзанактап ойнаары, лаптуу. (3 шак)

Мөөрейлер: ырлар мөөрейи. «Кижичугаалажып таныжар» (өске дыл кырында). (2 шак)

Ужуражылга: «Найырал кежээзи», «Найырал одаа». (5 шак)

Ниити билиглер: нация (омак-сөөк), улусчу байырлалдар.

Эртемнер аразында харылзаа: Төрээн чугаа. Чугаа сайзырадылгазы (культуразы). Улустуң аас чогаалы. Бойдус. Янзы-бүрү республикаларның бойдузунуң онзагай байдалдары. Ыры. Улустуң ырлары. Чурулга (хостуг чурулга).

АЖЫГЛААРЫНГА СҮМЕЛЕП ТУРАР ЛИТЕРАТУРА:

1. Амытаннар чылы // Тываның аныяктары , 1989, февраль 23.
2. Аксагалдай ашак (айыттыңан ном).
3. *Вайништейн С. И.* . (айыттыңан номнар).

4. Барбышева Л. Чүдек сөс // Шын, 1989, август 9.
5. Даңгат О. Шагаа. Тыва календарь // Шын, 1993, март 31.
6. Курбатский Г. Н. Тувинские праздники. Кызыл, 1970.
7. Кыргыс З. К. Тыва улустуң йөрээлдери. Кызыл, 1990.
8. Матпаадыр. Кызыл, 1991.
9. Мудрость народа. Тувинские пословицы и поговорки. Кызыл, 1978.
10. Мижит Э. Бузундулар. Кызыл, 1992.
11. Самбуу И. Тыва оюннар. Кызыл, 1994.
12. Салчак К. Б., Салчак Л.П. (айыттынган ном).
13. Серия «Мудрость народная». Жизнь человека в русском фольклоре. – М., 1992. – Вып.1.
14. Тыва дыл болгаш чугаа культуразы. Кызыл, 1993 / К. А. Бичелдей, Ч. М. Доржу редакторлаан.

**5-6 класстарга өөредир улусчу ужурларның
ч и ж е к т е м а л а р ы**

Темалары	Теория шактары	Практиктиг кичээлдер
1	2	3
5 класс (68 шак)		
1. Улусчу ужурлар дугайында ниити билиг. «Улусчу ужурлар» деп эртемниң сорулгалары, ужур-утказы.....	1	2
2. Тыва улустуң оран дугайында билиишкини.....	1	2
3. Төп Азия чоннарының үш оран дугайында шажынчы үзел-бодалы.....	2	3
4. Октаргай дугайында билиишкин.....	1	2
5. Дээр хайыраканга хамаарышкан улусчу ужурлар.....	2	3
6. Хүн. Хүнге хамаарышкан чончу сагылгалар, сүзүглелдер.....	2	3
7. Ай. Ай дугайында чончу билиглер, сүзүглелдер.....	2	2
8. Сылдыстар. Сылдыстар дугайында улусчу билиглер.....	1	2
9. Улусчу экология дугайында билиг. Бойдус болгаш улусчу ужурлар.....	2	2
10. Чер – ием. Черге хамаарышкан улусчу ужурлар.....	1	3
11. Ыяш. Ыяшка тываларның ыдыктыг хамаарылгазы.....	1	4
12. Төрээн чериниң дажынга хүндүткел.....	1	2
13. Арт. Арт-сынга хамаарышкан бурунгу		

ужурлар.....	1	2
14. Тайга-таңдыга хүндүткел.....	2	4
15. Тыва кижиниң сугга хамаарышкан ужурлары.....	1	2
16. Отка чүдүүр чорук.....	1	2
У л у с ч у б а й ы р л а л д а р.....	-	6
Ш у п т у з у.....	22	46
6 класс (68 шак)		
1. Кижиге – бойдустун дээди чаялгазы.....	2	4
2. Кижиниң октаргайы. Мага-ботка хамаарышкан ужурлар.....	2	4
3. Сагыш культуразы. Сагыш эргилдезиниң дугайында шажынчы ужурлар.....	5	5
4. Улусчу календарь болгаш кижиниң чыл кирериниң онзагай байдалдары.....	2	4
5. Кижиниң хей-аьды. Хей-аьт бедидериниң бот-аргалары.....	2	2
6. Кижиниң сүлдези. Сүлде туружунун байдалдарының денгели.....	2	2
7. Кижиниң сузу. Сус бастырбазының аргалары.....	2	2
8. Кижиниң үш кудунун дугайында улусчу бодал.....	2	2
9. Кижиниң меңгизи.....	2	2
10. Арага. Арагага хамаарышкан бурунгу ужурлар.....	2	4
11. Национал болгаш ниити ужурлар (этикет).....	3	5
У л у с ч у б а й ы р л а л д а р	-	6
Ш у п т у з у	26	42

5 КЛАСС (68 шак)

1. Улусчу ужурлар дугайында ниити билиг.

«Улусчу ужурлар» деп эртемниң сорулгалары, ужур-утказы.

Кижиге дээрге төөгүнүн арны, оон көрүнчүү болгаш келир үези. «Төөгү билбеске төөрээр, төрел билбеске түрээр». Нацияның мандырынының магадылалы – угаан-сарыылдыг, эртем-билиглиг, бедик культуралыг, мөзү-шынарлыг кижилерден хамааржыр.

Улусчу чаагай ужурлар – чаңчылчаан кижизидилге уткалыг сагылгалар. Улусчу ужурларны сагыры, мээ-медерелинче сиңирери болгаш оларны ажыглаары – анык салгалдың хүлээлгези.

Тыва чаңчылдарны С. Сарыг-оолдуң, М. Кенин-Лопсанның, К.Кудажының, С. Сүрүң-оолдуң, К. Салчактың ажылдарында чуруп көргүскени.

2. Тыва улустуң оран дугайында билиишкини

Оран деп билиишкинниң делгем утка-шынары: бүдүн делегей, бүдүн каптагай, бүдүн өртемчей, чер-дээр, ойт-ыяш.

Кижиниң оран-чурту, оран-савазы. Оларга хүндүткелдиг хамаарылга.

Оран-делегейге тыва кижиниң онзагай хамаарылгазы. Оран-делегейге тураскааткан йөрээлдер, чалбарыглар, үлегер домактар.

3. Төп Азия чоннарының үш оран дугайында шажынчы үзел-бодалдары

Үстүү оран. Үстүү оранның тос дээрлери. Тос дээрлерниң албатылары, доскуулдары. Тос дээрге чажыг кылырының ужурлары. Тос аржаан. Тос-карак – чажыг ыяжы. Тос-карактың чурук каасталгазы, оң утка-шынары.

Ортаа оран. Ортаа оранның ээлери. Чер ээлери. Суг ээлери. Арга, тайга ээлери. Тайга-таңды ээлери.

Кижиниң ортаа оранның чурттакчызы, ээзи. Кижилерниң амыдырал-чуртталгазы.

Үш оран дугайында тоолдар.

4. Октаргай дугайында билиишкин

Октаргай – үстүү оранның дээди чаялгазы. Улуг октаргай (макрокосм) дугайында ниити билиг. Октаргайга тыва кижиниң онзагай хамаарылгазы. Октаргай кезектери: дээр, сылдыстар, хүн, агаар, ай, челээш, солаңгы.

5. Дээр хайыраканга хамаарышкан чончу ужурлар

«Дээр – адам» деп чугааның утказы. Дээр – онзагай оран. Азарлар болгаш хоорлар.

Дээрге хамаарышкан торулга чугаалар, чалбарыглар, алганыглар, тоолдар болгаш тоолчургу чугаалар.

Тос дээр. Көк дээр. Ак-көк дээр. Аяс дээр. Сылдыстыг дээр. Кара дээр. Булуттуг дээр. Денгер дээри. Азар дээри. Ак дээр.

6. Хүн. Хүнге хамааршкан чончу сагылгалар, сүзүглелдер.

Хүн – тос чүдүлгениң дээдизи. Эртенги хүнге чалбарыг. «Эрте турган кижиге эзер-чонактыг аьтка таваржыр». Шай үстүн хүнге чажарының ужурлары.

Хүн дуртунун календары, ону адаары, илередип билири.

Хүн туттуруушкуну. Хүн туттуруушкунунун дугайында төөгү болгаш тоолчургу чугаалар. Хүн туттуруушкунун эртем талазы-биле тайылбырлаары.

Хүнге дадыгарының амгы ужурлары. Хүнден энергия алыры (йогтар аргазы).

7. Ай. Ай дугайында чончу билиглер, сүзүглелдер

Айга хамаарыштыр сагыыр ужурлар. Ай календары. Ону санаары, амыдыралга ажыглап өөренири. Ай чаазының ужурлары, сүзүглелдери.

Ай туттуруушкуну. Ай туттурганының дугайында тоолчургу болгаш төөгү чугаалар. Ай туттурган үеде сагыыр ужурлар.

Ай дугайында эрги болгаш чаа үениң кожамыктары, ырлары, шүлүктери.

Айга хамаарыштыр адаан тыва аттар.

8. Сылдыстар. Сылдыстар дугайында улусчу билиглер

Сылдыстар дугайында тывызыклар, үлегер домактар, деңнелгелер. Долаан бурган азы Чеди-Хаанга чүдүүрүнүн ужурлары. Чеди-Хаан дугайында торулга чугаалар. Чеди-Хаанда кижиниң бот-сылдызы (улусчу календарының тодаратканы-биле). Бот-сылдысты хүндүлээриниң ужурлары.

Үгер сылдыс. Үгер сылдыс – бойдус чарылгазы.

Сылдыстар дугайында эрги болгаш амгы үениң ырлары, шүлүктери.

9. Улусчу экология дугайында билиг.

Бойдус болгаш улусчу ужурлар

Улусчу экология, ооң амгы үеде социал байдалы болгаш ужур-дузазы. Тыва улусчу экологияның аргалары. Улусчу экологияның сагыш-сеткил, мөзү-шынар, эстетика болгаш амыдырал талазы-биле депшилгелиг талалары.

Дагылгалар – бойдусту камгалаарының улусчу аргазы.

10. Чер –иём. Черге хамаарышкан ужурлар

«Чер – иём» - сүзүк чугаа. Төрөл аймак чери. Өг, аал орну. Хонаштар. Чевеглер. Чер-чуртка ыдыктыг хамаарылга.

Черге хамаарышкан хоруглар. Черни камгалап хумагалаары – кижиге бүрүзүнүнүң хүлээлгези.

11. Ыяш. Ыяшка тываларның ыдыктыг хамаарылгазы

Хам ыяш. Хам дыттың даштыкы хевири. Хам дытты хүндүлээри.

Тел ыяш. Тел ыяштың даштыкы хевири. Тел ыяшты хүндүлээринин ужурлары. Тел ыяшты мактаан, йөрээген сөстөр.

Бай ыяш. Бай ыяштың даштыкы хевири. Бай амыдыралды сүзүктээри.

Октаргай-биле холбаалыг үнүштер: артыш, шаанак, шеңне, сөөскен, тенниг-хараган. Артыжанырының ужурлары.

12. Төрээн черинин дажынга хүндүткел

Даштар – төөгүнүнүң херечилери. Бижиктиг даштар. Имниг даштар. Даш көжээ (кижиге көжээ). Даш көжээни чүгө дагырыл? Күлтегин деп кымыл? Даш көжээге хамаарышкан улусчу ужурлар.

Оваа дажы. Овааны дагырынының ужурлары. Ожук дажы. Согааш дажы. Хоютку дажы. Даштарның аңгы-аңгы уткалары, ужурлары.

Көдүрер даш. Алдарлыг даш көдүрүкчүлери. Сайзана даштары. Ак даш. Ак дашты тутпазының ужуру.

Чонар-даш. Чонар-даш уран чүүлү. Алдарлыг чонар-даш сиилбикчилери.

Чер болгаш суг даштары. Төрээн черинин даштары.

13. Арт. Арт-сынга хамаарышкан бурунгу ужурлар

Арт дугайында төөгү болгаш тоолчургу чугаалар. Арт кырынга сагыр ужурлар. Тываның улуг арттары: Авырал арт (Бий-Хем), Адар-Төш (Чөөн-Хемчик), Калдак-Хамар (Тес-Хем), Сыын-Чүрек (Улуг-Хем), Өвүр арт. Артка тураскааткан чалбарыглар, йөрээлдер.

14. Тайга-таңдыга хүндүткел

Таңды деп чүл? Тос таңдыга чүдүүрүнүн ужурлары.

Башкы Таңды хайыракан. Соңгу Таңды хайыракан. Мөңгүн-Тайга хайыракан. Бай-Тайга хайыракан. Кызыл-Тайга хайыракан. Буура-Тайга хайыракан. Таңды-Уула хайыракан. Өдүрген-Тайга хайыракан. Ондум-Тайга хайыракан. Тос таңды хайыраканнарга хамаарышкан ырлар, чалбарыглар, йөрөөлдер, үлегер домактар, төөгү болгаш тоолчургу чугаалар.

15. Тыва кижиниң сугга хамаарышкан ужурлары

Суг – черниң судалы. Суг бажы. Суг бажы дагыырының ужурлары. Суг бажынга хамаарышкан хоруглуг чүүлдер. Буга бажы дагыыры – күш-ажылчы байырлал. Байырлал үезиниң ёзулалдары.

Тываның аржаан суглары. Аржааннар дугайында тоолчургу болгаш төөгү чугаалар. Аржаанга кирериниң ужурлары. Чалбарыглар, йөрөөлдер, ырлар.

Хемнер болгаш хөлдөр. Улуг-Хем (Енисей) – бистиң чоргааралывыс. Хартыгайлаары.

Сугга, хемге, хөлге хамаарышкан тываларның чагай чаңчылдары.

16. Отка чүдүүр чорук

От – амыдыралдың дөзү. От дагыыры – ыдыктыг чүүл. От дугайында улустуң төөгү болгаш тоолчургу чугаалары, тывызыктары.

Отка чем үстүн каарының ужурлары. От салырының ужурлары.

Отка хамаарышкан хоруглуг чүүлдер.

Отка янзы-бүрү чоннарның хамаарылгазы.

6 КЛАСС (68 шак)

1. Кижиниң – бойдустуң дээди чаялгазы

«Кижиниң дээрге эң дээди, эң тода болгаш долузу-биле төндүр хевирлеттинген чаялга болур» (Я. А. Коменский). Кижиниң мөзү-бүдүш талазы-биле бот-шынары, чаңчылы, ёзулалдары. Улусчу (национал) ужурлар. Кижилер аразында янзы-бүрү харылзаалар (төрөл-дөргүл, кожа-хелбээ, күш-ажылчы, культура, аймак чон, омак-сөөк...). «Улугну улуг, бичени биче деп көөр». Өөнге болгаш өске кижилер аразында бодун алдынары. Өг-бүле, дөргүл-төрөл, аймак-чон ужурлары. Хөй-ниити ужурлары. Кижилерге кижизиг хамаарылга. «Хол изин бут изи базар», «Ада-иези кандыг болдур, ажы-төлү ындыг болур», «Эки иениң төлү эрес, эге бениң куну семис». Эки кижини дугайында хөй-ниитичи бодал.

Каржы-хажагай чорук, чаң. Ону эскерип билири. Мерген угаанныг, сагыш човаачал болуру. Кижиниң дыңнангыры, шынчызы болгаш чурум-сагылгалы.

Өг-бүле эдилелдери. Төөгү эдилелдери. Эдилелдер – үе тураскаалы.

Кижиниң ындыкы (иштики) бот-медерелиниң деңгели. Национал бот-медерел. Национал бот-шынар (характер). Кижиниң кижип деп атка төлөптүү. Кижип төрөлгөтөнниң кызыгаар чок мөзү-бүдүштүг дуржулгазының курлавыры.

Кижиниң угаан-бодалы. «Кижип бөргү-биле эвес, а угааны-биле каас» (*лезгин*), «Угаан кара күштен күчүлүг» (*даргин*), «Кушту чалгыннары, кижип угааны көдүрер» (*грузин*), (*тыва*). Делгем угаан. Кызыгы угаан. Кара угаан. Угаанныг кижип. Чүвени хайгаарап билири (хайгаарал). Угаары. Чүвени сактып алыры. Угаан-биле чүвени шингээдири.

Кижиниң күш-ажылы. «Кижилерниң аразында эң-не чоок харылзаалар ажыл-иш үезинде тыптыр» (*К. Б. Салчак*). Ажылгыр кижип. «Хол шимчээр – хырын тодар». Чаңчылчаан күш-ажыл. «Кым чер тарып турарыл, ооң ээзи ол болур» (*даргин*). Сиилбип тургаш кылыр жылдар. «Эки дарган эргээн какпас». Бот-хандырылга. Дузалал жылдары. Бир демниг ажыл. «Үш харлыг оол адазынга, үш харлыг уруг иезинге дузалажыр» (*чув.*), «Үш харлапкан кижип жылдаар хүлээлгелиг» (*тыва*). Күш-ажыл үлежилгези. Херээжен кижилер кылыр ажыл. Эр кижилер кылыр ажыл. Бичии кижилер кылыр ажыл. Күш-ажылга дунмаларын чаңчыктырары.

Кижиниң чараш чүүлге хамаарылгазы. Каас, чараш чүүлдер. Тааланчыг, аянныг үннер. Дириг амытаннарның болгаш үнүштерниң амыдыралы. Бойдустуң болуушкуннарын чарашшынары: херелденген чөлээш, чазылган чечектер, үнүштер; янзы-бүрү куштар үнү; каан аяс дээр; суглар шулураажы дээш оон-даа ыңай.

Кижип чаражы. «Чаш уругнуң чаңы чараш, чаш малдың оюну чараш», «Эзер бакта кодан ырак, идик бакта эжик ырак».

Тыва улустуң бот-тускайлаң чараш чаңы. Эстетиктиг бодалдар, көрүүшкүннер. Чараш сөс. Улусчу поэзия. Улусчу уран чүүл. Национал угулзалар. «Кадыг кижип каттыртыр, уян кижип ыгладыр» хөөмей-сыгыт. Чараш чүүлге салымныг (сиилбиир, ырлаар, хөөмейлээр дээш оон-даа ыңай) уругларга чоннуң тускай хамаарылгазы.

Кадыкшыл болгаш күш. «Эр кижип хана баарынга төрүттүнер, хая баарынга өлүр». Мөгениң дадыгары. Күш-дамыр быжыктырар оюннар, мөөрейлер. Бойдус-биле кижип харылзаазы. Шимченириниң хөй талалы. Күш-ажыл болгаш кадыкшыл.

Кижип болурунуң чадалары. Кижип хар-назыны, бот-тускайлаң аажы-чаңы. Амыдыралдың шаптараазыннары.

2. Кижип октаргайы. Мага-ботка хамаарышкан угурлар

Микрокосм дугайында билиг. Кижиниң октаргайы: мага-бот, сагыш, чыл, хей-аът, сүлде, сус, хаяа, меңги, кут, сүнезин (шажын-философтуг билиишкин). Бот-кижизидилге дугайында билиг.

Мага-ботка хамаарышкан ужурлар. Мага-ботту дадыктырарының ужурлары. Баш дүгүнге, хол-бут салааларыңга, дискек караанга, иштики органнарга хамаарышкан ужурлар. Кадыкшылга хамаарышкан ужурлар. Мага-ботка хамаарыштырган арыг-шевер ужурлары.

Кижиниң хеп-сыныңга хамаарышкан ужурлар. Хеп-сын камналгазы, арыг-шевери, чурум-чыскаалы. Эр кижиниң хеп-сыны. Хеп-сынны бедик черге азарының, салырының ужурлары. Бичии уруглар хептерин чуурунун, кадагалаарының ужурлары.

Мөге кижиниң дурт-сыны, кылажы, көрүжү. Мөгелер дугайында (даштыкы хевириниң дугайында) үлегер домактар, тоолчургу болгаш төөгү чугаалар, тоолдар.

Кижиниң анатомиязы. Чөөн чүк улустарының кадыкшыл болгаш мага-бот сайзырадырының чамдык аргалары.

Мага-ботту хүндүлээриниң болгаш кезээде арыг-силиг ап чоруурунун аргалары.

3. Сагыш культуразы.

Сагыш эргилдезиниң дугайында шажынчы ужурлар

Кижиниң сагыжы. Сагыш дугайында шажын-философтуг бодалдар. Эки сагыш: йөрээл, мактал, алгаг, сүзүг. Кара сагыш: карганыг, дүкпүртүнери, чатка, хүрүм. «Сагышка сап шыгжавас, бодалга бок шыгжавас», «Сагыш бакта сайзыравас, сеткил бакта секперевес», «Өрү октаан даш бодунун бажыңга дүжер», «Сагыштың бичези, саваның улуу херек». Сорунзалыг кижилер дугайында чугаа: ыраажылар, тоолчулар, хамнар, мал тоотпалаар кижилер. Оларның сагыш-сеткилиниң байлаа болгаш кижилерге салдары. Ак сагыш дугайында тоолдар, үлегер домактар, тывызыктар, йөрээлдер.

«Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле». Сагышты шинчилээриниң аргалары. Сагышты хынаары. Сагышты чурумчудары. Сагышты сайзырадыры. Сагыш бодаралы. «Өлүрериниң дугайында бодаптары дээрге-ле өлүрүкчү чорук болур» (*коран*). Сагыш биле октаргайның харылзаазы.

Чөөн чүк улузунун дугайында шажын-философчу бодалдары, өөредии. «Кандыг бодалдар бодап турар силер – силер шак ындыг силер» (*инд.*).

Ак сагыштыг кижиге – эки кижизидилгениң түңнели.

«Өжээнигни өжеве» (*араб*). Улуг сеткил. Улуургак сеткил. Адааргак сеткил. Өжээрге сеткил. Кара сагыш. Бак сагыш. Улуг сагыш. Кижиниң угааныңга бок бодалдарның тыптып кээри. Ындыкы (иштики) сагыш. Бетики (даштыкы) сагыш. Ындыкы сагыш дугайында улусчу бодалдар: кижиниң кандыг-даа сагыжының өлбези, ооң бодаралы. Кара сагышты

дүргени-биле чок кылыры. Ак сагышты хынамчалыг, чурумнуу-биле чоорту сайзырадыры. Кара сагыштың уржуктары: сагыш дүвүрели, нерви системазының үрелири, кижиниң даштыкы хевириниң (арын-шырайы, кылажы, үнү, карактарының көрүжү, шимченгир дээш о.ы.) өскерлири.

Күш-ажылды бүгү сагыш-сеткили-биле кылыры, хандыкшыыры. «Эки кылган ажыл-элеп читпес алдар». Сагыш-сеткил-биле күш-ажылдың харылзаазы. Бодунга тааржыр ажылды, мергежилди шын тып алырының аргалары.

Ак, кара сагышка хамаарышкан янзы-бүрү чоннарның бодалдары.

4. Улусчу календарь болгаш кижиниң чыл кирериниң онзагай байдалдары

Тыва чоннуң алдан чыл эргилделиг календары. Улусчу философияда «12» деп санның амыдыралчы утка-шынарлары. Улусчу календарьны санаарының ужурлары. Кижиниң беш бергеzi: дөңмек бергеzi (12), ижин-хырын бергеzi (24), өс бергеzi (36), чүрек бергеzi (48), баш бергеzi (60). Октаргай шылгалдазы. Кижиниң чыл кирериниң таарымчалыг болгаш таарымча чок байдалдары. Кижизидилгениң болгаш бот-кижизидилгениң онзагай байдалдары.

12 харлапкан кижиниң эргелери, хүлээлгелери.

5. Кижиниң хей-аьды. Хей-аьт бедидериниң бот-аргалары.

Хей-аьт деп чүл? Хей-аьтка хамаарыштыр чоннуң шажын – философчу билиишкини. Хей-аьт – кижиниң бодунуң ындыкы (иштики) тура-соруу, күжү. «Хей-аьдым көдүрүлгеш» деп сөстүң утказы. Бот-тура-соруктуң хей-аьтка хамаарылгазы.

Хей-аьт кудулаанының демдектери. Бедик хей-аьт. Куду хей-аьт. Хей-аьт дугайында тибет буддизмниң тайылбыры.

Хей-аьт бедидериниң бот-аргалары: кызымаккай күш-ажыл, быжыг тура-сорук, амыдыралче чүткүл, күш-дамыр сайзырадылгазы.

6. Кижиниң сүлдези. Сүлде туружунуң байдалдарының деңгели

Сүлде–кижиниң сагыш-сеткилиниң, бот-аажы-чаңының, бот-үүлгедииниң деңгелин айтып турар ылгавыр көзүлбес демдээ.

Сүлдениң туружу (тибет буддизмниң тайылбырлааны-биле).

Кижиниң хаязы (хавыязы). «Кижиниң өңү эрээн-шокар, ону кижини көрүп четпес». Аура дугайында шажынчы бодал.

7. Кижиниң сузу. Сус бастырбазының аргалары

Сус – кижиниң янзы-бүрү чылдагааннар уржуунда баксыраанының иштики болгаш даштыкы илерээшкини.

Бот-секперел, бот-тура-сорук, бот-күш-шыдал.

8. Кижиниң үш кудунун дугайында улусчу бодал

Ие куду. Чер куду. Агаар куду. Кут чайлавазының, оскундурбазының улусчу угаадыглары: иезин бак көрбес, чер даянмас, кижини хенертен коргутпас, белиңнетпес, чаш уруг сырбаңнатпас.

9. Кижиниң меңгизи

Меңги – төрүмелинден чаяттыңан иштики көзүлбес өң. Меңгиниң шажынчы тайылбыры. Меңгилерни санаары, өң-чүзүн аайы-биле тайылбырлаары.

10. Арага. Арагага хамаарышкан бурунгу ужуурлар

Арагага хамаарышкан хүндүткел ужуурлары. Арага кызыгаары. «Араганың бажыңга чам үнген», «Тенек кижини чеченге каржы, эзирик кижини элээрге каржы». Амгы үе болгаш арага халавы. Амгы үениң чамдык кижилериниң аажы-чаңында мөзү-бүдүш чок талалар: хорадаачалы, изиглениичели, кылыкты, өжежи, дедир-багы, содаачызы.

Топчок чоруктуң ужуурлары: «Кылык ботту човадыр», «Аас айыылдыг, амы кежиктиг», өлүм-чидим, күштеп-күчүлээшкин, оор-сук, өш-өжөөн, алгыш-кырыш, аас-дыл, шош-содаа, сагыш (тенек) аары, хоругдал чери, сагыш-сеткил сандараашкыны, бот болгаш ниити культура сандараашкыны.

11. Национал болгаш ниити ужуурлар (этикет)

Национал болгаш ниити депшилгелиг ужуурларны амыдыралга быжыглаары.

Улусчу аажы-чаң ужуурларының дөзевилелдиг принциптери. Улуг улустарны, херээженнерни, бичии кижилерни хүндүлээри, карактаары. Бичии дунмаларын аажы-чаң ужуурларыңа өөредери. Төлөптиг аажы-чаңга бодун чаңчыктырары. Каржы, эпчок чорукту баш бурунгаар болдурбазы, ону ажып эртери. Хүндүлээчел чорук. Ажык чорук. Сагынгыр чорук. Ниити аажы-чаң ужуурларын хажык чок күүседери.

Аас-биле чугаалажырының ужуурлары. Ужуражырының болгаш байырлажырының ёзулалдары. Ужуражып келген улустарның ыяап-ла сагыыр чүүлдери. Тускай ужуражылгаларның болгаш тускай үделгелерниң ёзулалдары.

Аянныг чугаа ужуурлары. Чугаа үезинде даштыкы байдалды топтуг тударының ужуурлары. Эки күзээшкиннер, йөрээлдер, сөстөр.

Стол артынга бичии кижилерниң сагыыр ужурлары. Улуг улусту онзалап хүндүлээри.

Ужурлар болгаш мөзү-бүдүш айтырыглары. Билиглер, медедел, сагылга-чурум.

АЖЫГЛААН ЛИТЕРАТУРА:

1. *Абдулатипов Р. Г.* Природа и парадоксы национального «Я». – М.: Мысль, 1991.
2. *Арутюнян С. М.* Нация и психический склад. – Краснодар, 1966.
3. *Аракчаа Л.* Экология тыва чоннуң ёзу-чаңчылдарында // Тываның аныяктары, 1992, апрель 30.
4. *Богданов И. А.* Теоретические и практические проблемы музыкальной этнопедагогике (на примере народов Севера). Автореф. дис. кан. пед. наук / Инс-т нац. пробл. образования МО РФ. – М., 1992.
5. *Бардина П.* Сибирские обычаи: Поверья, заговоры, обереги. – Томск, 1992.
6. *Баталина О.* Человек наказывает себя сам, или к кому возвращается Будда // Буддизм. – 1992, № 1.
7. *Блонский П. П.* Задачи и методы новой народной школы // Избр. пед. произв. – М., 1961.
8. *Бромлей Ю. В.* Этносоциальные проблемы: теория, история, современность. – М.: Наука, 1987.
9. *Вайнштейн С. И.* Историческая этнография тувинцев. – М., 1972.
10. *Виноградов Г. С.* Народная педагогика. – Иркутск, 1926.
11. *Волков Г. Н.* Этнопедагогика чувашского народа. – Чебоксары, 1966.
12. Вопросы этнокультурной истории народов Западной Сибири. - Сб. ст. (Отв. ред. Л.А. Чиндина). – Томск: Томск. гос. ун-т, 1992. – С. 129.
13. *Выготский Л. С.* Мышление и речь // Избр. псих. соч. – М.: Мысль, 1956.
14. *Гаер Е. А.* Традиционная бытовая обрядность нанайцев в конце XIX – начале XX вв. – М., 1991.
15. *Гумилев Л. Н.* Древняя Русь и Великая степь. – М.: Товарищество «Клышников, Комаров и К», 1992.
16. *Гнатенко П. И.* Национальный характер: мифы и реальность. – Киев: Вища школа, 1984.

17. *Давлетшин К. Д.* Из мудрости веков. – Казань: Татаркнигоиздат, 1991.
18. *Дулов В. И.* Социально-экономическая история Тувы. XIX – начала XX в. – М., 1956.
19. *Жирков Е. П.* Как возродить национальную школу. Шаги Республики Саха (Якутия): Статьи и материалы. – М.: Просвещение, 1992.
20. *Измайлов А. Э.* Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Педагогика, 1991.
21. *Кенин-Лопсан М. Б.* Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства. – Новосибирск, 1987.
22. *Кенин-Лопсан М. Б.* Магия тувинских шаманов. – Кызыл, 1993.
23. *Кенин-Лопсан М. Б.* Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл, 1994.
24. *Куулар Н.* Ыяк сагыыр чүүлдер // Шын, 1992, сентябрь 17.
25. К проблемам обучения и воспитания в национальной школе. Отв. ред. Х. Х. Сукунов. Мин. обр. РФ. Ин-т национальных проблем образования. – М., 1992.
26. Культурногенетические процессы в Западной Сибири: Сб./ Отв. ред. Л. М. Плетнева. – Томск: Гос.ун-т, 1993.
27. *Курбатский Г. Н.* Тувинские праздники. – Кызыл – Ленинград, 1970.
28. *Логашева Д.* Курбан-байрам – праздник жертвоприношения // Исламский вестник. – 1992, - № 10.
29. Матпаадыр. – Кызыл, 1991.
30. *Мижит Э.* Бузундулар. – Кызыл, 1992.
31. *Монгуш Д.* Оваа дагыры // Хемчиктин сылдызы, 1992, иай 21.
32. Национальная школа: концепция и технология развития. – М.: Просвещение, 1993.
33. *Новикова Л. И.* Самоуправление в школьном коллективе. – М.: Знание, 1988.
34. Педагоги за национальное возрождение: вопросы истории, теории и практики: Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции 27-31 мая 1991, - Бишкек, 1991.
35. *Попов Л. А.* Воспитательный потенциал религии // Педагогика.- 1992, №№ 7, 8.
36. *Салчак К. Б., Салчак Л. П.* Тыва улусчу педагогиканың хөгжүлдези. – Кызыл, 1984.
37. *Санчаа Г.* Моол шак санажылгазы // Эне сөзү, 1992, февраль.
38. *Томилов Н. А.* Этническая история тюркоязычного населения Западно-Сибирской равнины конца XVI – начала XX вв. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского ун-та, 1992.
39. *Ховалыг А.* Чаагай чаңчылдарны – кижизидилге херээнге // Шын, 1989, ноябрь 16.

40. *Ховалыг М.* Улуг от. – Кызыл, 1993.
41. *Ооржак Х. Д.* Учёт национальных особенностей в развитии физкультурного движения по месту жительства населения. – ВНИИКФК, вып.1.
42. Этнопсихологические сюжеты (из Отечественного наследия) / Ин-т философии РАН. Сб.ст / Сост. М. В. Иордан, В. М. Семенов. – Е.: ИФРАН, 1992.
43. *Эрнст Геллнер* (профессор Кембриджского ун-та, Англия). Пришествие национализма. Мифы нации и класса // Путь Междунар. фил. ж.). Изд. в Москве с 1992, №1. С.9-61 / Пер. М. Б. Гнедовского.
44. *Эрген М.* Бойдустун шаажылалдары // Шын, 1992, октябрь 1.
45. *Сундуй Г. Д.* Прогрессивные идеи и опыт народной педагогики в нравственном воспитании младших подростков / Дисс. на соискание уч. ст. кан. пед. наук. – М., 1993.
46. *Сундуй Г. Д.* Взаимодействие нравственности и совести с мыслью в традиционных представлениях тувинцев // Сб. тезисов Всесоюзной научно-практической конференции «Народная педагогика» и современные проблемы воспитания» (Чебоксары, 1991, ч. I, с. 239-240).
47. *Сундуй Г. Д.* Экспериментальное преподавание уроков фольклора в тувинской сельской школе // Материалы научно-практической конференции по народной педагогике. (Абакан, 1993, ч. I, с. 128-132).
48. *Сундуй Г. Д.* Основы нравственности и нравственного воспитания // Сб. аспирантских статей. – М., 1992, с. 148-156.
49. *Сундуй Г. Д.* Идеи нравственного самосовершенствования личности Буддизм, 1995 (в печати).
50. *Сундуй Г. Д.* Идеи нравственного самосовершенствования личности в народной педагогике тувинцев. – Ж. Педагогика, 1995 (в печати).